

KIEK VIDURAMŽIŲ VILNIUJE STOVĖJO CERKVIŲ, ARBA DAKTARO DISERTACIJA APIE „CIVITAS RUTENICA“

Gintautas Zabiela

Klaipėdos universitetas

2013 m. spalio 25 d. Lietuvos istorijos instituto Miestų tyrimų skyriaus jaunesnysis mokslo darbuotojas Rytis Jonaitis (g. 1969 m.) apgynė disertaciją „*Civitas Rutenica*“ *Vilniuje XIII–XV a.* Disertacija parengta 2008–2012 m. studijuojant bendroje Klaipėdos universiteto ir Lietuvos istorijos instituto doktorantūroje (mokslinis vadovas prof. habil. dr. Vladas Žulkus). Kaip įprasta, ji išleista 126 puslapių mažatiražiu 15 egzempliorių leidiniu. Tekstą sudaro 78 puslapiai, dar dvylika puslapių užima 104 šaltinių ir 174 literatūros pozicijos, 31 puslapis – net 38 priedai. Būtinasis disertacijos elementas yra jos tezės anglų kalba su trumpa santrauka lietuviškai („*Civitas Rutenica*“ *in Vilnius in the 13th–15th Century*). Ši 48 puslapių knygelė išleista 70 egzempliorių tiražu.

Gynimo procedūrai buvo sudaryta taryba, kuriai pirmininkavo prof. dr. Albinas Kuncevičius (Vilniaus universitetas), nariai: dr. Artūras Dubonis (Lietuvos istorijos institutas), prof. dr. Rimas Jankauskas (Vilniaus universitetas), doc. dr. Valdemaras Šimėnas (Lietuvos istorijos institutas), dr. Vyktas Vaitkevičius (Klaipėdos universitetas). Oponentais paskirti prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas) ir šios apžvalgos autorius doc. dr. Gintautas Zabiela (Klaipėdos universitetas). Pirmininkui trumpai supažindinus gynimo procedūros dalyvius su disertanto biografija ir disertacijai ginti būtiniais dokumentais (publikacijų sąrašė įrašyta net 13 straipsnių), žodis suteiktas R. Jonaičiui trumpai pristatyti disertacijos turinį.

1383 m. Vygando Marburgiečio kronikoje Vilniuje paminėtas rusėnų miestas („*Civitas Rutenica*“) tapo pagrindiniu disertacijos tyrimų objektu. Įkūrus Vilnių, viena jo sudedamųjų dalių buvo stačiatikiai. Darbo tikslas buvo parodyti rusėnų miesto atsiradimo priežastis ir raidą integruojantis į bendrą miesto struktūrą. Jam pasiekti iškelti šeši uždaviniai: įvertinti istoriografiją, sudaryti tyrimų bazę, susisteminti istorijos, archeologijos ir kitus duomenis, išanalizuoti atsiradimo aplinkybes, raidą XIII–XV a., nustatyti jo vietą Vilniaus urbanistinėje erdvėje, atlikti kapinyno Bokšto g. 6 analizę, jos pagrindu apibūdinti kapinyną palikusių bendruomenę, nustatyti rusėnų miesto vietą Vilniaus raidoje. Ginami šeši disertacijos teiginiai: stačiatikiai Vilniuje yra nuo Traidenio valdymo laikotarpio, stačiatikiai pirmieji įsikūrė dabartinėje Vilniaus teritorijoje, Vytenio ir Gedimino valdymo laikotarpiu jie susibūrė į savitą atvirą miesto bendruomenę, cerkvių lokalizacija atskleidžia rusėnų miesto plėtrą ir užimamą teritoriją, Bokšto gatvės kapinynas reprezentuoja eilinę to meto miestiečių laidoseną. Rusėnų miestas buvo vienas iš trijų esminių Vilniaus formavimosi branduolių. Istoriografija suskirstyta į lenkų, rusų ir lietuvių. Kiekviena iš šių istoriografijos kryptų į rusėnų miesto problemą žiūrėjo skirtingai, iš savų pozicijų. Kartu kaupėsi ir archeologiniai duomenys. Tyrimo archeologinių šaltinių bazę sudarė 224 ataskaitos, 31 istorinių tyrimų byla ir 10 vienetų ikonografinės medžiagos, iš jų svarbiausias 1672 m. stačiatikių metropolijos jurisdikcijos planas su sužymėtomis cerkvėmis. Atskiras darbo skyrius yra istorinis kontekstas. Mindaugo laikais Lietuva suartėja su stačiatikiška Haličo-Voluinės kunigaikštyste. Traidenio laikais iškilo Kernavė. Vilnius buvo jo kiemas. Šias abi vietas tuo metu galima palyginti. Vėliau Vilnius tampa sostine, kurioje

stačiatikiai turėjo savo atskirą vietą. Jų atsiradimas čia priklausė nuo valdovų vykdomos Rytų politikos. Rusėnų miesto vietą rodo cerkvės. Apibūdinta gamtinė-geografinė jo vieta, kelių tinklas, sudėliotos archeologinių radinių radavietės šioje teritorijoje. Iš jų svarbiausi yra kapinynai Latako ir Bokšto gatvėse. Rusėnų miesto raida prasidėjo nuo trijų cerkvių statybos. Vėliau šioje miesto dalyje jų buvo dvylika ir dar dvi už teritorijos ribų. Archeologinę darbo dalį sudaro Bokšto gatvės kapinyno tyrimų medžiagos analizė. Naudojami iki 2012 m. imtinai tyrimų metu sukaupiti duomenys, padarytas suvestinis kasinėjimų planas, pagal kurį nustatytos kapinyno ribos (pietuose ir rytuose – tiksliai). Kapų pasiskirstymas pagal lytį dėsningumų neparodė. Nustatytas didelis jauno amžiaus individų mirtingumas. 42 kapai (8 % visų) buvo su įkapėmis, dažniausiai su žiedais ir apgalviais. Daugiausia įkapių rasta moterų kapuose, ypač vyresnio amžiaus. Papildomai svarbesniems kapams datuoti buvo nustatytos 27 radiokarboninės datos. Tirtos iš laboratorijos gautos datos, kurių bendra visuminė data yra XIII–XIV a., iš jų nemaža dalis datų neišsina už XIII a. ribų. Kapų datavimas leido iškelti hipotezę, kad kapinyno vieta buvo numatyta iš anksto. Paskutinė darbo dalis skirta stačiatikiškai christianizacijai – procesams, vykusiems dar iki Lietuvos krikšto 1387 m. Tą liudija Vilniaus apylinkėse aptikti kapai su krikščioniškomis įkapėmis, datuojamomis nuo XIII a. antrosios pusės. Kalbos pabaigoje R. Jonaitis pristatė devynias darbo išvadas.

V. Vaitkevičius pateikė klausimą, kodėl nenurodomi radiokarboninių datų laboratoriniai numeriai.

Vadovas V. Žulkus pabrėžė, kad R. Jonaičio darbuose ir išvadose yra daug nauja. Tai yra vienas iš nedaugelio Lietuvoje gausiais tarpdisciplininiais tyrimais pagrįstų darbų. Dėl archeologinės medžiagos interpretacijos abejonių nekyla. Iki tol šia tema būta tik samprotavimų arba užuominų. Darbas yra tikrai reikšmingas dėl praktinio pobūdžio.

Oponentas G. Zabiela pradžioje trumpai pristatė patį darbą. Pažymėta, kad disertacijoje istorinė dalis rašyta remiantis daugiausia įvairaus laikotarpio Lietuvos istorijomis, o ne šaltiniais ir specialiais tyrimais. Pagrindinį dėmesį jis skyrė archeologinei disertacijos pusei. Akcentuota kapinyno Bokšto gatvėje tyrimo duomenų svarba, pažymėta, kad pagrindinis rusėnų Vilniaus egzistavimo argumentas turi būti čia stovėjusių stačiatikių cerkvių buvimo įrodymai. Tačiau iš 14 disertacijoje analizuojamų Vilniaus cerkvių nė apie vieną iš jų kaip pastatą nėra jokių archeologinių duomenų. Taigi cerkvių aplinkoje buvusių kapinių liekanos tampa itin svarbios. Jų liekanų rasta 5 vietose (Bokšto, Latako, Literatų, Aušros Vartų ir Stiklių gatvėse). Pagrindinė iš jų yra kapai Bokšto gatvėje, kur R. Jonaitis 2005–2012 m. ištyrė apie 90 % kapinyno teritorijos, aptiko 500 griautinių kapų, iš kurių tik 8 % (42 kapai) turėjo įkapes. 27 kapai pagal iš kaulų paimtus mėginius buvo datuoti radiokarbono būdu, iš jų 10 kapų buvo su įkapėmis. Visuminė Bokšto gatvės kapų data pagal radiokarboninį datavimą yra 1220–1389 m., išskyrus vieną kapą, datotą XVI a. Tačiau analizuojant konkrečias radiokarbonines datas, pastebėtas painus ir neaiškus jų pateikimas. Pavyzdžiui, mėginio 1 nekalibruota data yra 660,30 BP (1290 m.), kalibruota realia laikoma data yra 1363–1385 m. pagal 68,2 % tikimybę, 1285–1306 m. – pagal 33,1 % tikimybę, 1277–1322 m. – pagal 95,4 % tikimybę ir 1348–1393 m. – pagal 47,9 % tikimybę. Viskas neaišku. Kaip darbo trūkumas nurodytas deramos sistemos tarp užsibrėžtų tikslų ir pasiektų rezultatų nebuvimas, daugybė korektūros klaidų ir netikslumų tiek tekste, tiek ir santraukoje anglų kalba. Šie dalykai smarkiai kliudo siekiant suvokti tekstą, todėl gynimo tarybai darbą siūlyta vertinti atsiejant turinį nuo formos.

Atsakyme oponentui R. Jonaitis paaiškino darbo struktūros pasirinkimą. Jis nemano, kad didžioji cerkvių dalis yra vėlyvosios. Konfesinį palaidotųjų Bokšto gatvėje stačiatikiams skyrimą rodo jų laidosenos bruožai, chronologija ir dalis įkapių. Radiokarbono datų interpretacija buvo paaiškinta darbo pristatyme. Ginamų teiginių ir išvadų nesutapimas atsirado darbo tobulinimo metu, tačiau išvados atsako į ginamus teiginius. Susikoncentravus į pagrindinius disertacijos dalykus,

per mažai dėmesio skirta įvairiems disertacijos netikslumams pašalinti. Kapų skaičius ir kapinyno plotas tikslūs. Santraukos netikslumai praslydo pro akis, nors buvo skaityta.

G. Zabiela patikslino vieną savo teiginių, sakydamas, kad bažnyčių archeologijai skirtoje konferencijoje Suomijoje, kurioje teko buvoti 2013 m., bent keliuose pranešimuose buvo pabrėžtas radiokarboninių datų, nustatytų iš kaulų ir taikytų viduramžių laikotarpiui, nepatikimumas. Į tai R. Jonaitis atsakė, kad kitoje konferencijoje Pskove (Rusijos Federacija) Rusijos archeologai teigė, kad didesnis kiekis datų, rodantis tą patį, yra patikimas.

Antrasis oponentas R. Petrauskas daugiau dėmesio skyrė disertacijos istorinei pusei. Vilniaus miesto atsiradimo istorija pamažu ryškėja, tačiau detaliau procesas dar nėra išnagrinėtas, ypač katalikų ir stačiatikių miesto dalys. Šia prasme labai svarbūs yra archeologijos tyrimai. Todėl ginama disertacija – svarbus darbas tyrinėjant Vilniaus ankstyvąją raidą. R. Petrauskas aptarė disertacijos struktūrą ir joje tirtas problemas, gautas išvadas. Jo manymu, istoriografijos grupavimas pagal tyrinėtojų tautinę priklausomybę šiuo atveju pasiteisino, nors paprastai šiame skyriuje apžvelgiami darbai skirstomi pagal metodologines nuostatas. Kai kurie dalykai, R. Petrausko nuomone, buvo apibendrinti pernelyg tendencingai, pvz., lenkų istoriografijos dalis. Pasigesta ikonografinių šaltinių kritinės analizės. Istorinėje dalyje svarbu, kad konfesinė priklausomybė savaime netapatinama su etnine. Įdomus ir naujoviškas yra Vilniaus ir Kernavės sugretinimas. Svarbus konstatavimas, kad stačiatikiai kūrėsi naujoje, tačiau gyventi patogioje vietoje. Rusėnų miesto raidoje pagrįstai išskiriami Algirdo laikai, tačiau to argumentacija ne visur korektiška. Konstatuota, kad rusėnų pėdsakai mieste dar turėjo būti pastebimi iki XVII a. vidurio. Autorius ryžosi hipotezei apie Verkius kaip tuometinę Vilniaus periferiją, kurios bendruomenė taip pat galėjo būti veikiamą panašių procesų. Kritinėje kalbos dalyje pastebėtas disertacijos lakoniškumas. Teiginys, kad XIII a. pabaigoje Kernavė buvo centras, prieštarauja viskam, ką mes žinome apie ankstyvųjų monarchijų struktūrą. Tokiose struktūrose vieno centro nebūdavo, tad Kernavės paminėjimą šaltiniuose galima laikyti atsitiktiniu. Neįrodyta tezė, kad valdant Traideniui prasidėjo stačiatikių migracija į Lietuvą, taip pat ir į Vilnių. Kariauna kaip struktūra visais laikais buvo atviros etninės sudėties. Silpniausia disertacijos dalis, R. Petrausko nuomone, yra apie masinę cerkvių statybą Algirdo laikais, nes nekritiškai perimti ankstesni istoriografiniai teiginiai. Cerkvų Vilniuje nagrinėjamu laikotarpiu galėjo būti kokios keturios, o ne 14. Klausimas, kas galėjo būti šių cerkvų užsakovai, jeigu pirmoji Algirdo žmona Vilniuje beveik negyveno, o iki XV a. pabaigos stačiatikių didikų Vilniuje nefiksuota. Rusėniško miesto pabaigą tikslinga analizuoti ne pagal privilegijas bajorams, o pagal miestiečių savivaldos reikalus. Cituojamas niekuo nepagrįstas teiginys apie Vytenio raštinėje dirbusius du vienuolius pranciškonus. Autorius pernelyg drąsiai vertino stačiatikišką christianizaciją Lietuvoje. Surinkta medžiaga leidžia kalbėti apie stačiatikių tikėjimo poveikį Vilniaus miestiečiams, nors diduomenė iki XIV a. pabaigos liko pagoniška. Stačiatikiais tapdavo tik žemes Rusioje valdžiusi diduomenė. Pasigesta lyginamojo metodo taikymo galimybių. Žodį *rutenica* įprasta rašyti „*rut-henica*“, nevartotinas terminas *karių draugovės* (kariaunos), Kernavės išaugimo XIII a. antrojoje pusėje nelėmė Ordino puldinėjimai. R. Petrausko žodžiais, disertantas sulaukė puikaus objekto Vilniaus mieste ir juo sugebėjo deramai pasinaudoti.

Atsakydamas oponentui, R. Jonaitis paaiškino kai kurias kritikos sulaukusias disertacijos vietas. Autorius norėjęs atskleisti esmines disertacijos vietas daug netuščiažodžiaudamas, tad jos tekstas išėjo lakoniškas. Istoriografijoje sutariama, kad Kernavė yra Traidenio domenas, todėl jis ten ir turėjo daugiausia reziduoti. Tą rodo ir archeologinė medžiaga. Stačiatikių pasirodymas Traidenio laikais datuotas radiokarboninėmis datomis (7 mėginiai iš 27 yra iš XIII a. antrosios pusės). Tą

rodo ir Gedimino kalno šiaurinės papėdės 1271 m. dendrodata. Cerkvės buvo nedidelių koplyčių dydžio, medinės, todėl ir jų skaičius nemažas. Nėra pagrindo netikėti 1672 m. planu ir rusų istorikais, kurie rėmėsi 1619 m. cerkvių vizitacijos aktais. Bokšto gatvėje cerkvė kol kas nerasta, tačiau pagal stačiatikių tradiciją buvo stengiamasi laidoti cerkvių šventoriuose.

Toliau visi kalbėjusieji daugiau aptarinėjo patį darbą. A. Dubonis pabrėžė tyrimų problemos aktualumą, kai į mokslinę apyvertą įvedama ankstyvoji Vilniaus stačiatikių medžiaga. XV a. pabaigos data pagrįsta tik archeologine medžiaga, nes stačiatikių iš ten niekas neiškėlė. Istorinis ir archeologinis tyrimai tarpusavyje integruoti beveik nepriekaištingai, tačiau istoriniai šaltiniai nenaudojami. XV a. stačiatikiai lygiomis teisėmis dalyvavo valdant miestą. Disertantas galėjo plačiau naudoti Gardino ir Naugarduko miestų, kur irgi buvo rusėnų miestų dalių, medžiagą. Istorinė disertacijos dalis silpnesnė, rengiant darbą spaudai istorinius siužetus reikės pertvarkyti iš esmės.

V. Šimėnas darbą apibūdino kaip naujovišką, atitinkantį disertacijai keliamus reikalavimus. Disertacijos struktūra galėjo būti ir kitokia, arčiau pradžios perkeliant archeologinius duomenis. Istoriofija sudaro beveik pusę teksto, tačiau nėra visiškai išsami. Nepanaudoti menotyrininkų, architektų, kultūrologų, kalbininkų darbai. Nėra ankstyvųjų Vilniaus miesto (XVI–XVII a.) aprašymų, kai kurių nesėnų darbų. Sveikintini dalykai yra antropologinių tyrimų duomenų naudojimas, dirbinių chronologijos tikslinimas.

V. Vaitkevičiaus pasisakymas buvo kritiškesnis. Darbas nedidelės apimties, tačiau turi visas privalomas dalis, parašytas taisyklinga lietuvių kalba. Lietuvos istorijos instituto tyrėjų grupė, nagrinėjanti senosios Vilniaus raidos problematiką, daug padarė tirdama jo aplinką. Tačiau gerai atlikti šio darbo neįmanoma be teorinės prieigos. Trūksta Vilniaus stačiatikių bendruomenės tapatybės apibrėžimo pačiu giliausiu teoriniu lygmeniu. Krikščioniškais laidojimo kriterijais laikomi bendresni nedegintų kūrinių laidojimo papročiai. Kas liktų iš „Civitas Rutenica“, jeigu nebūtų Vygando Marburgiečio žinutės? Netaktiškai imami ankstesnių autorių teiginiai, taip pat G. Vaitkevičiaus Gedimino kalno vakarinės papėdės tyrimų medžiagos interpretacija, nesirūpinama, kuo šie teiginiai grindžiami. Tai, kas G. Vaitkevičiaus darbe yra „su klausukais“, disertacijoje jau pateikiama kaip įrodyti teiginiai. Disertacija subjektyvi dėl to, kad naudota beveik vien rytietiška (slaviška) literatūra.

Po šio pasisakymo R. Jonaitis patikslino, kad rusėnų miesto pabaiga yra sunkiai apčiuopiama. Stačiatikių kapinės pradėtos užstatyti XV a. pradžioje. G. Vaitkevičius pateikia pagrįstus argumentus, todėl jo hipotezės priimtinos. Su smulkesnėmis anksčiau kalbėjusiųjų pastabomis autorius sutiko.

Pasisakymus tęsė gynimo tarybos nariai. R. Jankauskas konstatavo, kad pateikta istoriofija liudija, jog darbo autorius gerai susipažinęs su literatūra apie nagrinėjamą problemą. Grynai archeologijai skirta 26 teksto puslapiai. Vertingiausia disertacijos dalis – pateikiamos radiokarboninės datos. Publikacijų sąrašas pakankamas. Pranešėjas padarė išvadą, kad ginama disertacija yra naujas, aktualus ir originalus darbas, atitinkantis daktaro disertacijai keliamus reikalavimus.

A. Kuncevičius pažymėjo disertacijos svarbą siekiant pažinti Vilniaus praeitį, pabrėžė šio darbo vietą tarp jau pasirodžiusių archeologų ir istorikų darbų. Prelegentas klausė, kodėl nutylima 1259 m. data iš šiaurinės Pilies kalno papėdės, rodanti patį ankstyviausią apgyvendinimą. Kitas klausimas, kokie radiniai iš Vilniaus Bokšto gatvės ir Kernavės (Kriveikiškio) kapinynų rasti tik senosios Rusios miestuose ir tenykščių miestiečių palaidojimuose?

R. Jonaitis, atsakydamas į dviejų paskutinių tarybos narių pasisakymus, jiems padėkojo ir patikslino paskiras vietas. Kriveikiškių, Verkių, Sarių ir kitų panašių kapinynų jis nesieja su kažkoku

etnosu, o su to meto mados tendencijomis. O dėl to, kad Kernavėje neaptikta pagrindinio vienijančio elemento – cerkvės, R. Jonaitis retoriškai klausė, gal ji tiesiog dar nerasta? Juk Bokšto gatvėje cerkvės irgi neaptikta. Į Bokšto gatvės kapinyne aptiktuosius panašių juvelyrinių dirbinių (panašių tipų žiedų, apyrankių) daugiausia aptinkama Rusios miestų kultūriniuose sluoksniuose, ne kapinynuose. Jo įsitikinimu, tiek Kriveikiškio, tiek ir Vilniaus Bokšto gatvės kapinynuose palaidoti krikščionys, ką rodo ir šių kapų orientacija, kapo duobė ir, svarbiausia, laidosenos būdas (nedeginti). Be to, Kernavėje aptiktas ir vienalaikis degintinis kapinynas. Puošnių įkapių buvimas siejamas su vietine juvelyrikos tradicija, susipynusia su bizantiškosios kultūros įtaka. Kriveikiškio tyrinėtojai ten palaidotus žmones sieja su jotvingiais, bet kartu kelia klausimą, kaip smarkiai atvykėliai buvo paveikti stačiatikybės.

Oficialiai gynimo procedūrai pasibaigus ir gynimo tarybai nubalsavus, gynimo tarybos pirmininkas A. Kuncevičius paskelbė balsavimo rezultatus: keturiems tarybos nariams balsavus „už“, vienam – „prieš“, Ryčiui Jonaičiui suteiktas humanitarinių mokslų srities istorijos mokslo krypties daktaro laipsnis. Baigiamajame žodyje naujasis mokslų daktaras padėkojo visiems, dalyvavusiems gynimo procedūroje, atskirai – savo kolegoms iš Miestų tyrimo skyriaus – Gediminui Vaitkevičiui, Sauliui Sarcevičiui, Oksanai Valionienei ir Irmui Kaplūnaitei.